

*Дмитрик І. О.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та права
Донецького національного технічного університету*

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КУРСІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ СЛУЖБОВЦІВ У 1920-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ДОНЕЧЧИНИ)

Анотація. У статті на основі архівних джерел, місцевих матеріалів періодики 1920-х рр. і наукової літератури розглянуто історико-правові аспекти функціонування курсів української мови для службовців у 1920-х рр. на Донеччині. Метою розвідки є окреслення особливостей та організаційно-правових засад формування і діяльності гуртків із вивчення української мови для службовців у зазначеному регіоні.

Правову базу політики коренізації було закладено у низці республіканських законодавчих актів, прийнятих на основі рішень XII з'їзду РКП(б), та доповнено численними підзаконними нормативно-правовими актами, які, зокрема, були спрямовані на повноцінне вживання української мови. Порядок і форми діяльності мовних курсів, методика проведення іспитів із метою перевірки рівня знань регламентувалися на загальнонаціональному рівні, але місцева влада та партійні осередки адаптували рекомендовані норми до власних потреб, спираючись на оцінку нагальності завдань і наявні ресурси.

Відомо, що в Радянській Україні під час реалізації політики українізації в 1923–1938 рр. існував диференційований підхід до робітників та службовців. У сфері регулювання мовної політики такий підхід включав методи переконання та заохочення для перших і систему вимог і покарань для других. Основним засобом українізації службовців уважали відвідування мовних курсів і складання іспиту зі знання української мови. За результатами перевірки знань працівник не просто отримував довідку про належність до однієї з 3-х категорій (до першої входили ті, що добре володіли мовою; до другої – ті, що виявили посередні знання; третю категорію становили особи, які зовсім не знали мови), він одержував чи втрачав перепустку до своєї посади. Через результати іспитів службовця могли звільнити з роботи, позбавляючи права отримувати допомогу з безробіття; на службу фахівців не приймали без посвідчення про володіння мовою корінного населення.

Функціонування курсів української мови для службовців супроводжувався об'єктивними (зрусифікованість регіону, неврегульованість джерел фінансування курсів, переобтяженість відповідальних робітників) і суб'єктивними факторами (негативне ставлення до самої ідеї українізації або дискусії стосовно доцільності обраних форм впровадження).

У центрі уваги статті стоять питання організації, класифікації, фінансування, умов відвідування курсів української мови для службовців, а також методика та форма проведення іспитів і певні статистичні приклади їхніх результатів на Донеччині.

Ключові слова: українізація, курси вивчення української мови, перевірка знань з української мови, методика проведення іспитів, Донеччина, службовці.

Постановка проблеми. З 1991 р. в різних колах українського суспільства не вщухають дискусії щодо існування/відсутності державної мовної політики, необхідності/рівня адекватності кардинального впливу на ситуацію білінгвізму в Україні. Традиційно безкомпромісність позицій пересічних громадян досягала найвищої позначки під час передвиборчих кампаній, коли тема мови активно використовувалась з політ-технологічною метою. Останнім часом вона стала ще більш суспільно чутливою та драматичною, оскільки є частиною обговорення шляхів реінтеграції Донбасу. Вивчення ефективності наявного досвіду впровадження різних механізмів українізації в регіоні в 1920–30-х рр., зокрема в мовній сфері, становить певний науковий інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед класичних досліджень різних аспектів реалізації радянської національної політики в УСРР в міжвоєнний період слід назвати роботи В.С. Лозицького [1] та В.А. Чеховича [2]. Вони приділили увагу впровадженню української мови в установах і громадських організаціях республіки в 1920–30 рр., дослідили процес регламентації статусу української мови. Серед праць узагальнюючого характеру необхідно виділити колективну монографію «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки» [3], монографію Тері Мартина «The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939» [4], монографію В.Б. Кузьменка «Міжнаціональні відносини в Радянській Україні (1917–1939 рр.): правові аспекти» [5]. Є дослідження різних напрямів українізації Донеччини, проте регіональний досвід діяльності курсів української мови для службовців не дістав достатнього висвітлення, що й зумовило вибір теми статті.

Метою статті є окреслення особливостей та організаційно-правових засад формування і діяльності гуртків із вивчення української мови для службовців Донеччини у 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. В контексті політики українізації, яка була проголошена у квітні 1923 року рішенням XII з'їзду РКП(б), працівники установ отримали чітке уявлення про засади нової мовної політики: «Ми можемо, повинні й будемо змушувати вивчати українську мову радянського службовця, який зобов'язаний обслуговувати потреби населення (переважно українського)» [6, арк. 5].

Правову базу національної політики було закладено у низці республіканських законодавчих актів, прийнятих на основі рішень XII з'їзду РКП(б), та доповнено в 1920–30-х рр. численними підзаконними нормативно-правовими актами, які, зокрема, були спрямовані на повноцінне вживання української

мови. Наприклад, 1 серпня 1923 р. вийшла Постанова ВУЦВК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови», яка передбачала утворення спеціальних курсів вивчення української мови, а 16 липня 1925 р. з'явилась Постанова РНК УСРР «Про практичні заходи з українізації радянського апарату».

Необхідно пам'ятати, що правова регламентація суспільних процесів не завжди гарантує втілення всіх норм у життя. У науковій літературі трапляється назва періоду з квітня 1923 по квітень 1925 р. – «українізація за декретом». Вона вказує на велику кількість декретів, що приймалися, але потім більшою мірою ігнорувались [7, с. 115].

На місцях курси організувалися переважно за рішенням Бюро РПК. Комісія Політбюро ЦК з українізації вимагала до 15 жовтня 1926 р. організувати при всіх радянських і партійних установах, де є партосередки, курси вивчення української мови, а також українознавства для комуністів, доручивши Агітпропу скласти програми для них. Необхідно зазначити, що на різних етапах перманентно встановлювались дедлайни як з організаційних питань (до певної дати відкрити курси), так і з питань результативності українізації (для чиновників – перехід до українськомовного ведення діловодства до певної дати і таке інше). З різних причин у встановлені терміни не вкладалися, тож призначалися нові. Відповідальність за діяльність курсів покладалась на секретарів партосередків, їх утримання – на учнів, іноді, за згодою профорганізацій, частково використовували кошти культурфондів [8, арк. 1]. На місцях курси для слухачів могли бути безкоштовними, бо деякі окрвиконками їх фінансували. Уроки проводились протягом двох годин після закінчення робочого дня.

Відкривалися навіть курси II-го ступеня для підвищення службовцями рівня знань української мови.

3 липня 1927 р. було затверджено нові «Правила», згідно з якими «особи, що відставали» мали вже платити за навчання. Передбачалось, що тих, хто не зміг скласти іспиту, будуть звільняти з роботи, позбавляючи права отримувати допомогу з безробіття [9, с. 185–186].

Щоб дізнатися про регіональну специфіку, звернемося до газети «Диктатура труда», яка була органом Сталінського окружного комітету КП(б)У, окружного виконавчого комітету та окружного професійного бюро. На її сторінках у червні 1927 р. повідомлялося про створення 5-ти та 3-х місячних курсів двох типів [10]:

- початкові – для тих, хто зовсім не знав української мови;
- підвищеного типу (українознавства) – для тих робітників, що вже пройшли курси українізації, отримали підтвердження, що входять до першої або другої категорії.

Курси підвищеного типу організувалися у містах, а у районах функціонували виключно початкові курси. Лише співробітники, яким уже виповнилось 50 років, могли не відвідувати мовні гуртки.

Функціонування курсів української мови для службовців Донеччини супроводжувався об'єктивними (зрусифікованість регіону, нерегульованість джерел фінансування курсів, переобтяженість відповідальних робітників) і суб'єктивними факторами (негативне ставлення до самої ідеї українізації або дискусії стосовно доцільності обраних форм впровадження).

Одним із чинників, що викликав багато побоювань, нарікань і відкритих протестів, був іспит із знання мови, за резуль-

татами якого людина не просто отримувала одну з трьох категорій (до першої входили ті, що добре володіли мовою; до другої – ті, що виявили посередні знання; третю категорію становили особи, які зовсім не знали мови), вона одержувала чи втрачала перепустку до своєї посади.

Правила проведення екзамену були врегульовані та затверджені державою, ми можемо скласти про них враження завдяки таким документам, як «Наказ представникам НКО, вчителям української мови в комісіях перевірки службовців» [11, арк. 84]. Найбільш важливу інформацію можемо навести у вигляді таких тез:

- викладачі Укрлікнепів проводили свою екзаменаторську роботу безкоштовно за умови навантаження на одного викладача не більше 150 службовців;
- на загальних зборах чиновників заздалегідь інформували про порядок і методи майбутньої перевірки;
- принципи положення ЦК з українізації пристосовували так, щоб, оцінюючи знання української мови, враховувати як виробничий характер цієї установи, так і службові обов'язки кожного співробітника;
- форма запису під диктовку припускалася лише для перевірки техніки письма службовців низької кваліфікації та освіти (наприклад, кур'єрів);
- під час усної перевірки не можна було вдаватися до теоретичних знань із граматики, літератури та історії, звертали увагу тільки на знання мови;
- ті співробітники, що претендували на першу категорію, не мали права користуватися словниками. Вони мали продемонструвати вміння бездоганно справлятися з листуванням у межах своїх посадових обов'язків і вільно розмовляти українською мовою.

Вказаний документ демонструє методіку проведення іспитів і звертає нашу увагу на такі чинники, як відсутність заробітної плати у представників лікнепів за цей вид діяльності.

Цікавою є статистика результатів масових іспитів службовців державних, кооперативних, торговельних установ і професійних організацій Сталінської округи. Слід зазначити, що таких працівників була більшість – тільки у місті курсами було охоплено 82% службовців, з яких до I-ї категорії віднесли 27,5%, до II-ї – 37%, до III-ї – 35,5% (включно з тими, хто був записаний на курси, але не відвідував їх). Серед закладів перші місця з володіння українською мовою посіли такі: Окрстатбюро, Оккружком, Торговельна біржа, Райспілка [12]. Порівняно з містом, слухачі окружних курсів показали гірші результати: займалися 72% працівників, з яких документи про отримання I-ї категорії отримали 22%, II-ї – 35%, III-ї – 43%.

Висновки. В Радянській Україні під час реалізації політики українізації в 1923–1938 рр. був диференційований підхід до робітників і службовців. У сфері регулювання мовної політики такий підхід включав методи переконання та заохочення для перших і систему вимог і покарань для других. Основним засобом українізації службовців вважали відвідування мовних курсів і складання іспиту зі знання української мови.

Отже, функціонування курсів вивчення української мови для службовців на місцях було важливим офіційним чинником втілення політики українізації в 1920–30-х рр. Знання мови стало вирішальним фактором, його нехтування загрожувало втратою робочого місця. У законодавчих і численних підзаконних нормативно-правових актах постійно наголошувалось

на забороні приймати на службу фахівців без посвідчення про володіння українською мовою, що в умовах безробіття стало значною проблемою для претендента на вакантну посаду. Потужний адміністративний тиск викликав переважно негативну зворотну реакцію службовців по всій країні. Проте окремі регіони (Донбас, Південь) мали більш високі показники зрусифікованості, що накладалося на фактор нерегульованості джерел фінансування курсів, перманентний перенос дедлайнів українізації для службовців, загрозу постійних перевірок та іспитів, переобтяженість відповідальних робітників і в підсумку спричиняло досить поширене вороже ставлення в регіоні до самої ідеї українізації та таких форм її проведення, як курси та іспити.

Порядок і форми діяльності мовних курсів, методика проведення іспитів із метою перевірки рівня знань регламентувалися на загальнонаціональному рівні, але місцева влада та партійні осередки адаптували рекомендовані норми до власних потреб, спираючись на оцінку нагальності завдань і наявні ресурси.

Дослідження громадської думки службовців-відвідувачів курсів української мови на Донеччині у 1920–30-х рр. може бути темою подальших розвідок.

Література:

1. Лозицький В.С. Політика українізації в 20–30-х рр.: історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 46–55.
2. Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х рр. *Минуле України: відновлені сторінки*. Київ, 1991. С. 96–120.
3. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Інститут історії України, 2003. 392 с.
4. Мартин Т. Империя положительной деятельности. Нации и национализм в СССР, 1923–1939 / пер. с англ. О.Р. Щёлоковой. Москва : РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. 663 с.
5. Кузьменко В.Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні (1917–1939 рр.): правові аспекти : монографія. Одеса : ОДУВС, 2009. 810 с.
6. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф. 8. Оп. 1. Спр. 273.
7. Див.: Мартин Т. Империя положительной деятельности. Нации и национализм в СССР, 1923–1939 / пер. с англ. О.Р. Щёлоковой. Москва : РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. 663 с.
8. ДАДО. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 273.
9. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України : Історія. Теорія. Київ : Либідь, 1998. 560 с.
10. Диктатура труда. 1927. 22 червня.
11. Центральний державний архів громадських організацій України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2251.
12. Підсумки українізації в місті. *Диктатура труда*. 1927. 17 лютого.

Dmytryk I. Historical and legal aspects of functioning of the Ukrainian language courses for officials in 1920's (based on Donetsk region's materials)

Summary. Using the archival sources, locally gathered materials, periodicals of 1920's and scientific literature considered in this article are historical and legal aspects of functioning of the Ukrainian language courses for officials in 1920's in the Donetsk region. The aim of the research is to outline the features, as well as organization and legal basis of forming and activities of Ukrainian language workshops for officials in said region.

Legal groundwork of the politics of rooting was laid in a series of republican legislative acts, which were accepted according to proceedings of 12th RCP(b) congress, and expanded with numerous by-laws legislative acts, which, among other things, aimed for complex application of Ukrainian language. Procedures and activity forms of language courses, methodology of testing with the goal of checking the level of knowledge were also regulated on a nationwide level, albeit local government and Communist party cells adapted recommended norms according to their own needs, stemming from urgency of tasks at hand and available resources.

It is known that in Soviet Ukraine during implementation of politics of Ukrainization in 1923–1938 existed a differentiated approach to workers and officials. In the regulation sphere of language politics, such approaches included methods of convincing and encouraging for the former and demands and punishes for the latter. Considered as main means of Ukrainization of officials were the attendance of language courses and passing the exams of knowledge regarding Ukrainian language. Resulting from knowledge tests, employee not just received a certificate of one of three categories (first category included people who excelled at language, second one included those who were middling, while third one encapsulated people who had no knowledge of language), said certificate effectively worked as a pass for one's position. Results of the test could have resulted in employee's termination without the unemployment benefits; specialists were not employed without the certification of knowledge of indigenous people's language.

Functioning of Ukrainian language courses for officials was accompanied by objective (Russification of the region, unregulated sources of financing the courses, work overload of those in charge) as well as subjective (negative attitude towards the idea of Ukrainization, discussions regarding the feasibility of the selected forms of implementation).

The focus of this article are the questions of organization, classification and financing, Ukrainian language course attendance conditions for officials, as well as methodology and forms of testing, as well as statistical examples of results of such in the Donetsk region.

Key words: Ukrainization, Ukrainian language courses, knowledge tests in Ukrainian language, methodology of knowledge tests, Donetsk region, officials.